

**XVII-XVIII ASRLARDA XIVA XONLIGI VA
QORAQOLPOQLAR MUNOSABATI**

Baltabayeva Umsinoy

TDPU Tarix fakulteti tarix yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada O'zbek xonliklari davrida mavjud bo'lgan Xiva xonligining Qoraqolpoqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlari Rossiya bosqini boshlanishidan oldingi siyosiy jarayonlari va Xiva xonlarining qoraqolpoq xalqiga o'tkazgan zulmlari, qoraqolpoq xalqining qo'zg'olonlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Muhammad Amin inoq, Oydo'stbiy, Yornazar, Qozoqdaryo, Tanob.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab qoraqalpoqlar va Xiva hukmdorlari o'rtasida kurashlar avj oladi. Muhammad Amin inoq Xiva xonligi markaziy hokimiyatini kuchaytirish siyosatini olib borib, qoraqalpoqlarni xonlikka bo'ysundirishga harakat qilgan. Muhammad Amin inoq (1763-1790) o'z tomoniga nufuzli qoraqalpoq urug' boshliqlari- ni og'dirishga harakat qilgan. Xususan, uning hokimiyatini ikki nafar qoraqalpoqlarning taniqli boylari - Esongeldi Mahram va Oydo'stbiylar ham tan olishgan. Oydo'stbiy muarrix Munisning yozishiga ko'ra, «keyinchalik butun qoraqalpoq ulusining hokimi darajasiga erishgan». Muhammad Amin inoq qoraqalpoq urug' boshliqlari, zodagonlariga xayrixohlik bildirib, ma'lum yerlarni ularga taqdim etgan. Uning davrida qoraqalpoqlar orasida Orol va Amudaryo bo'ylaridagi yerlarni o'zlashtirish, ma'lum suv inshootlarini barpo etish jarayoni boshlandi. Masalan, qoraqalpoqlarning kenagas qabilasi boshlig'i Omonqulibiy Amudaryodan katta kanal qazdirib, o'z qabilasi uchun suv ta'minotini yaxshilagan. Shu bilan birga xonlik bilan ba'zida kelishmovchilik, nizolar ham bo'lib turgan¹.

Xonlikdan ayricha Orolbo'yi hokimligini tuzib olgan To'ra Murod so'fi va Xo'ja Murod so'filar ham o'z kurashlarida qoraqalpoq urug' boshliqlariga tayanishgan. Muhammad Rahimxon I davrida qoraqalpoqlarni butkul xonlikka bo'ysundirish siyosati boshlanadi. Uning 1809-yil yanvarida amalga oshirgan harbiy yurishi natijasida Qozoqdaryo va Orol dengizi atrofidagi aholi, jumladan, qoraqalpoqlar ham bo'ysundirilgan. Xon qoraqalpoq urug' boshliqlari, zodagonlari va nufuzli zotlarini o'ziga xayrixoh qilish, qoraqalpoqlarning amaldagi hokimi Oydo'stbiy hokimiyatini mustahkamlash maqsadida unga o'z nomi bilan ataluvchi qal'a barpo etishga ruxsat beradi. Ushbu qal'a qurilishiga shaxsan o'zi ham yordam beradi. Mazkur qal'a keyinchalik xonlikning Orolbo'yi yerlarini ishg'ol etishda muhim istehkom rolini o'tadi.

1 A. Eshov, A. Odilov. O'ZBEKISTON TARIXI II kitob (XIV asr o'rtalaridan - XIX asr ikkinchi yarmigacha) 2020-yil. 358-b

Qoraqalpoqlar bilan Xiva xonligi o'rtasida ham doimiy suratda ziddiyat kuchayib bordi, bir necha marta qo'shinlar to'qnashuvi yuz berdi. Faqat 1811-yilda Xiva xonligi Muhammad Rahimxon davrida qoraqalpoqlar ustidan uzil-kesil o'z hukmronligini o'rnatadi. Xiva xonligi hukmronligi davrida ham mehnatsevar qoraqalpoq xalqi xo'jalik va ijtimoiy foydali mehnat bilan shugullanadi, doimiy suratda boylar, zodagonlarning qattiq zulmi va ekspluatatsiyasi ostida yashadi. Zulm va adolatsizlikka qarshi kurashdi. Aholining asosiy ishlab chiqarish tarmog'i dehqonchilik bo'lsa-da chorvachilik sohasi ham aholi ehtiyoji uchun g'oyatda zarur soha bo'lgan. Qoraqalpoqlarning xo'jalik hayotida baliq ovlash katta o'rin tutgan. Chunki ko'plab baliq iste'mol qilish qoraqalpoqlarda qadim-qadimdan muhim rusum hisoblangan. Hunarmandchilik kam taraqqiy etgan. Hatto XIX asrning ikkinchi yarmida ham bu yerda faqat oila ehtiyoji uchun zarur bo'lgan buyumlar ishlab chiqarilgan, xolos. Arzimagan ba'zi bir tovarlarga bozorga olib chiqilgan. Hunarmandchilik buyumlaridan alacha, gilam, arava, qayiq, paxta ipidan ashyolar va boshqalar ishlab chiqarilgan. Qoraqalpoqlar diyorining markazi Chimboy XIX asr o'rtalarida katta savdo va madaniyat markaziga aylangan edi. Shahar jug'rofiy jihatdan juda qulay joyda joylashgan bo'lib, u quruqlik yo'llari va Amudaryo orqali Xiva xonligi, Rossiya mulklari bilan aloqa bog'lashga imkon berar edi.

Qoraqalpoqlarda patriarxal-urug'chilik qoldiqlari kuchli edi. Bu ijtimoiy-xo'jalik, davlat ishlarida o'z ta'sir kuchini ko'rsatadi. Ijtimoiy hayotda tengsizlik kuchaydi, o'zaro ziddiyatlar va kurashlar avj oladi. Masalan, 1871-1872-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, 15 ming tanobga qadar yerga egalik qilgan mulkdorlar bilan bir qatorda, 1-2 tanobdan oshmagan yerli oddiy oilalar ham bor edi. Bunday adolatsiz holni chorva xo'jaliklarida ham ko'rish mumkin edi. Umuman chorva moliga ega bo'lmagan oilalar bilan bir qatorda ba'zi boylar 1000 boshgacha shohli qoramollar va 1500 ga qadar qo'ylarga egalik qilganlar. Boy xo'jayinlar va hokimlar Xiva xonlarining katta ishonchiga ega bo'lib, oddiy xalq oldida ularning aytgani aytgan, degani degan edi. Qoraqalpoqlar jamoasida ruhoniylar katta hurmat va alohida o'ringa ega bo'lgan. Ular qozi-sudyalar sifatida katta mansablarni egallab olgan edilar. Ruhoniylar asosan katta yer va mulk egalaridan iborat bo'lardi. Ularning asosiy vazifasi Islom dini g'oyalari asosida xonlikning hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qilishdan iborat edi. Qoraqalpoq xalqi Xiva xonligi xazinasiga to'lanadigan zakot solig'idan tashqari yana juda ko'plab to'lovlar berishga majbur edi. Undan tashqari aholi ariqlarni, kanallarni tozalash va boshqa irrigatsiya qurilishiga tekin ishlab berishga safarbar qilinardi.²

Majburiy harbiy xizmat ham Qoraqalpoq xalqining Xiva xonligi oldidagi asosiy va bosh burchlaridan biri bo'lgan. Mabodo urush bo'lib qolgundek bo'lsa, qoraqalpoqlar 1000 tadan 2000 kishiga qadar navkarlar berishlari lozim edi. Bu

² Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y 117-b

askarlarni boqish va ta'minlash xalqning gardaniga tushgan og'ir yuk edi. XIX asrning o'rtalarida bu xarajat taxminan 100-140 ming tillo tangaga teng bo'lgan. Og'ir, dahshatli zulm va ekspluatatsiya qoraqalpoq xalqining Xiva xonlariga qarshi bir necha bor qo'zg'olonlar ko'tarishlariga sabab bo'ldi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri 1827-1828-yilda Oq Yoqish tumani atrofida ko'tarildi. Qo'zg'olonga Oydo'st- biy boshchilik qiladi. Xiva xoni Olloqulixon qo'zg'olonni bos- tirish uchun jazo otryadini yuboradi. Oydo'stbiy sotqinlik qilib qo'zg'olon ko'targan xalqni mol-mulki, bola-chaqa, oilasi bilan Qo'qon xonligiga olib ketmoqchi va u yerda obro' topmoqchi bo'ldi. Ammo xalq unga ergashmadi. Olloqulixon yuborgan qo'shin Oydo'stbiyga Chirchiq rovot degan joyda quvib yetdi va unga ergashgan kuchlarni shafqatsizlarcha bostiradi. Oydo'stning o'zi esa Xivaga keltirilib qatl etiladi. Qoraqalpoq xalqining bunga qaraganda ham kuchli qo'zg'oloni XIX asrning o'rtalarida Xiva xoni Muhammad Amin davri (1845-1855)da bo'ladi. Xonlik- ning qo'shni davlatlar bilan to'xtovsiz davom etgan urushlari xalq ommasini xonavayron qiladi va tinka-madorini qurita- di. Bunga javoban dastlab turkmanlar, so'ngra qoraqalpoqlar, o'zbeklar va qozoqlar bosh ko'taradilar. Qo'zg'olon butun Xiva xonligiga tarqaladi. Bu ommaviy qo'zg'olonning boshida qoraqalpoq biylaridan Alago'z laqabli Yornazar degan shaxs turardi. U tabiatan o'ylovsiz va haddan tashqari ichi qora shaxs bo'lib Xiva xonligiga qarshi bo'lgan biylarni o'z tomoniga og'dirib uyushtira oladi. Qo'zg'olonchilar Xiva xonligidan ajralib qozoqlar bilan qo'shilishga qaror qiladilar. Ammo xonga sodiq bo'lgan qoraqalpoqlarning oqsoqollari boshchiligidagi kuchlar Yornazarga qarshi kurashga o'tlanadilar. Ularga yasovulboshi Muhammad Niyoz boshchiligidagi o'zbek qo'shinlari ham kelib qo'shildilar. Yornazar Qozoqdaryo yonida o'zi qurgan qal'ada qarshilik ko'rsatishni davom ettiradi. Muhammad Niyoz qal'ani qamal qiladi.³ Qo'zg'olonchilarning o'zlari Muhammad Niyoz bilan til biriktirib Yornazarni otib o'ldiradilar. Qo'zg'olon qattiq- qo'llik bilan bostiriladi. Qo'zg'olonchilarning bir qismi Buxoro yerlari tomon, yana bir qismi esa Sirdaryo yo'nalishi bo'ylab ruslar himoyasiga o'zlarini uradilar. 1858-1859- yillarda ham Qo'ng'irotda katta qo'zg'olon ko'tariladi. Bu qo'zg'olon ham Xiva xonligi tomonidan shafqat- sizlik bilan bostiriladi.

Xullas xonlar, amir-u sultonlar va biylarning nodonlarcha va siyosiy ko'rlarcha davlat va xalqni boshqarishlari el va yurt boshiga bitmas-tuganmas vayronalik va kulfatlar keltiradi. Xalq hukmdorlarga qarshi, zulm va zo'ravonlikka qarshi o'tlanadi. Hokimlar va to'ralarning o'z xalqiga nisbatan tutgan siyosati va qarama-qarshi turishi mamlakatni inqirozga olib keladi. Bundan Vatan dushmanlari ham foydalandilar.

Xulosa

Xulosa qilib shularni aytish mumkinki, Xiva xonligi tashkil topgandan keyin qoraqalpoqlar va xiva xonligi o'rtasida munosabatlar dastlab yaxshi bo'lgan savdo

³ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y 117-b

aloqalari rivojlangan keyinchalik qoraqolpoq xalqiga jabr zulmlar kuchaygan soliqlar oshirilgan bu o'z navbatida noroziliklarni keltirib chiqargan va Oydo'stbiy, Ernazarbiy, va boshqa xalq qo'zg'olonlariga olib kelgan bular Xiva xonligi tomonidan bostirilgan bu vaqtda bu xalqlarni Rossiya imperiyasi tomonidan bir biriga dushman sifatida ko'rsatish ham keng siyosati olib borilgan. Rossiyaning asosiy maqsadi o'rtaga nifoq solib bu hududlarni bosib olish bo'lgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. A. Odilov B. J. Eshov, O'zbekiston tarixi II kitob (XIV asr o'rtalaridan - XIX asr ikkinchi yarmigacha) 2020-yil. 358-b
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi Toshkent, 2000
3. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi Ikkinchi kitob 2-qism. Andijon, 1998 y. 117-bet
4. Sagdullayev A.S., Aminov B.B., Mavlonov O'.M., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. - T., 2000-yil.
5. O'zbekistonning yangi tarixi 2- kitob. Ilmiy muxarrir N. Jurayev.T.: "Sharq", 2000, 128-bet
6. Rajabov Q., Mustaqil Turkiston fikri uchun mujodalalar, T., 2000.
7. O'zbekiston tarixi.. 3-jild T.: Fan,1971, 286-bet
8. Qilichev F. "Zulmatdan sadolar". -T.: Adolat, 1994.
9. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyati izidan. Toshkent, 1968.
10. SHirinov T. O'zbek davlatchiligining teran ildizlari.//Ma'rifat, 2001, 5 dekabr.
11. Jumayeva Nilufar "Sharq allomalari ilmiy merosi" qo'llanma "Buxoro", 2022.